

դէտի՝ 1897ի Գեղեցիկների համարին մէջ. Մեր տա-
ղանդաւոր ծովանկարը 4 ուղանալիք է ուղարկած
յատկապէս այս հաւաքածոյի, համար, որոնց նիւ-
թերն են. 1. Նայի ինքեն Արարատեն. 2. Քարմ
եղանակ. 3. Մարմարա ծովը գիշերուան մօտ. 4.
Հասնապարհորդներու գուրս հանուիլը Մարմա-
րայի մէջ:

(Ղեկըն Ռոս անգլոս)

Կ. ՏԻԻՐՈՒՄ

ՀԱՆՈՍՈՒԿԱՆ

ՅԻՐԱՅԻԿ ԻՌԱՐԻՆԵՆԸ ՅԵՐՈՍԵԼԻՄ ԵՆ Ի
ՓՐԱՅՈՒՄ

Հիշենք այս փամանակաց հետեւեալ գտնուած
հետեւեալները, ինչպէս չենք, դրամ, յիշատակա-
րան, առիթ տուին մերի՝ առանց մասին եղած տե-
ղեկութիւնները ի մի ամբողջ փամանակագրական
կարգաւ եւ համառօտ կերպով ներկայացնել Ռու-
բինանց եկեղեցատիրական յիշատակներն յերու-
սաղէ՞՞ եւ ի շրջակայս:

Առաջին անգամը ի հանդիպելը Հեթում Ա.ի,
որ Թաթարաց գաշնակից լինելով, ստիպուած էր
իւր բանակով մասնակից խնայ պատերազմներուն,
եւ Եգիպտոսի մասնական ղեմ՝ պատերազմ մղե-
լով՝ հետզհետեւ առնուեցան Ասորաց երկիրը եւ
ուրիշ քաղաքներ. առնց մի ամանք, որպէս Յե-
սիսիան, Գերասան, Սալմէ, Բերեք՝ Հեթումի իշ-
խանութեան տակ մնային գրեթէ 7 տարի, եւ այն
միջոցին Հեթում Ա. եկեղեցիներ շինեց ի Բերեք՝
Ս. Եղիշի եւ Ս. Գերեք անուամբ, որոց գոյու-
թիւնը ոչ թէ ազգային պատմիչներէն առնելով կը
գնենք, այլ այն յիշատակարաններէն, որ գտնուե-
ցան 1878ի-Բերեք քաղաքի մէջ. այսպէս գտնուե-
ցաւ սեւ մարմարին մը հետեւեալ արձանագրու-
թեամբ.

Ա. Եկեղեցիս ուրք Թաթար անուով Հեթում
Թաթարն ի ճամա՛ն լինաւսն Երուսալէմ Տէրիւմ
Զարեմ Եգիպտոսի պատերազմն վերջ յալկանի
եւելով ԶԶ (1257). (Պատմ. երուսաղէմի, 187,
Աստուածատուր Եպիսկոպոս Եպիսկոպոսի),

Միայն այս յիշատակարանէն կը հասկնուի՝
որ Հեթում ի Բերեք եկեղեցի մը չկարէ եւ ի յի-
շտակ տիրելի իւրայ Զապէլի. այս եկեղեցւոյ մա-
սին ուրիշ որեւէ տեղ յիշատակութիւն չկայ: Դա-
ւե մերջին փամանակներն աւերակի մը մէջէն պա-
տահարած պատի մը մարմարեոնի վրայ հետեւեալ
արձանագրութիւնը գտնուեցաւ. «Ու Ռոս անգլոս
իցցե իւր յալ անուան թաւն ուր եւելն ի Բերեք
հետաւ. թէկէցաւ...» (չի կարդացուի): Այդ վե-
րոյիշեալ սեւ մարմարինի գտնուած փամանակ,
մինչդեռ աւերակէն սիւնի մ'ալ ելած էր, սակայն
մինչեւ ցարդ առիթը չէր եղած տեսնուլ եւ կար-
դալու, ինչ որ Գեր. Աստուածատուր եպ. կը յիշէ
իւր երուսաղէմի պատմութեան մէջ (յէջ 189) թէ
«գրեալ ի շրջուան հայկական տառիք»։ Այդ

սիւնը թեպէտ անձամբ չտեսնա՞յ, սակայն մի ու-
րիշ միջոցաւ տեղեկացանք՝ թէ սիւնը արծա-
թեայ է, գրեթէ 371 արամ կը կշռէ, շինուած
այնքան հուրք չէ եւ շրթանց վրայ կայ հետեւեալ
յիշատակարանը՝ «Պա՛նա Տեր ղէկնա՛մ Թաթարն
եւ ղիւթա՛ն ին նորա Երուսալէմ, Այս յիշատակա-
րանը բաւական կը շփոթէ իւր մի նոր անուամբը,
գոր կը յիշէ... Դեմոֆանէ ին նորա Եր. Նէլի,
ըսելով, «Երանիկ», անուամբ իւրերիւնեան թագու-
հի չի յիշուի»:

Հեթում առաջնոյ ամուսինն էր Զապէլ,
գուտար Լեւոն Բ.ի, իսկ Հեթում Բ. կուսակոթն
էր եւ երբեք չի յիշուի ի պատմութիւնս՝ թէ նա
ամուսնացած լինի որեւ իցէ ժամանակ: Իսկ յիշ-
ուի Հեթումներէն զա՛ւ ուրիշ Հեթում չենք
ունենցեր. ուրեմն հաւանական եւ սողո՞ք է՝ որ յի-
շտակարանը «Պա՛նա Տեր ղէկնա՛մ...» քան
կ'ուզէ անկարելի Հեթում Ա.ը, որով պիտի մտա-
ծենք՝ թէ Հեթում Ա. յետ մահուան Զապէլի,
վերադառնալով «Երանիկ», անուամբ տի-
րին մ'առած լինի: Սակայն այս ենթադրութիւնը
հաւանականութենէ շատ չեղի է, վասն զի այդ-
պիսի յիշատակութիւն մը չկայ որեւէ ազգային
պատմութեան մէջ. ուրեմն հաւանականաբար
կրնանք ըսել՝ թէ այդ տեղ Եր. Նէլի բուրք անուն
չէ, այլ անձական մը թագուհին չարիտաբան քաղա-
պաշտութեանն արտայայտել, ինչպէս վերոյիշեալ
յիշատակարանին մէջ ըստած է «... Երանիկ
Տէրիւմ Զարէլի...» իսկ այս տեղ առանց Զապէլ
անունը տալու միայն Երանուհի՛ն՝ այոյինք «Երա-
նիկ», յիշուած է:

Հեթում առաջնոյ անունը կը յիշուի նաեւ
Ս. Ծանդեան Տաճարին ներքին տախտակեայ գրան
վրայ գտնուած յիշատակարանի մէջ. որ է. «Թալկն.
Ուձ. Իւլիցաւ գաւառ Երուսաղէմի մէջ յի-
ւա՛մ Տեր Սեբաֆան եւ Տեր Առաքել ի Թաթար
որակնաւ... Հիշեալ քաղաք կուրուցի. Բերե-
քաւ Սառա՛մ յարիւր յաւառաւորաց, Լեւոն Գ. որդի
Հեթում առաջնոյ, երբ տակաւն գերի էր Եգիպ-
տոսի Փնտուխտար ամիրայիս քով, հրամանաւ
Փնտուխտարի եկաւ Երուսաղէմ յուրա Սրբազան
Տեղեաց եւ ապա վերադառնալ քաճաւ. յեղիպտոս:
(Հ. Մ. Զամեան, Գ. հատոր 269): Երբ գերու-
թենէն ապառնով իւր Տեր յաւրդեց, սկսաւ շի-
նութիւններ ընել, կործանուած քաղաքներ,
աւերած եկեղեցիները, քանդուած շէնքերը վի-
րականգնեց, եւ իւր կենաց վերջին տարիներուն
մէջ շինցաւ նաեւ յերուսաղէմ եւս յիշատակներ
ունենալ, որպէս կը հասկնուի հետեւեալ յիշա-
տակարանէն.

«Ի անուանութեան Լայոյ եմն հաբէր երեւ-
տաւ եւ հիւր (1286): Եւսառ Զառայ տիրայն
սիւնալէն Ծաւլով լաւաւորդոս՝ յարեւելից եմտ յառ-
աւա՛մ յալա՛մ Երուսաղէմ՝ արքեպիս Եւ ղիւթա՛մ
առաք իւրաւորին Լեւոնի, եւ Տեր Եւսիք իւրաւոր-
իւր: Սեբա Եւսիքեանց եկեղեցւոյ գաւառն ամու-
ցաւ, եւ Հերիւսաղէմն (Լեւոն) պարսպեցաւ, որ
իւրբոյս Ս. Թաթարին (Լեւոն) պարսպեցաւ երեւ-
տաւ իւրերեցեալ»։ (Պատմ. երուսեմ, 189, Աս-
տուածատուր Եպիսկոպոսի) Այս յիշատակարանէն

կ'երեւի որ Լեւոն պարպել տուած է Հրեշտակապետի վանքը, կից Ս. Թակովեանց վանուց¹։ Ուրիշ շատ նուէրներ եւս եղած է Ռուբինեանց կողմէ, որպէս կը յիշէ Հաննէ պատմագիր եւ կը յիշատակէր կարգաւ Ս. Թակովեանց եկեղեցւոյ ձախակողման ետքի սեան՝ Բազմանու Աւետարանի պատմերին ներքեւ եղած յիշատակարանը։ սակայն այդ յիշատակարանը գոթարաւորներ անհն-թեանի դարձած է։

Լեւոն Գ. շինել տուած է նաեւ սուրբ Թակովեանց վանուց շրջապատին մէջ փոքրիկ, գեղեցիկակերտ, արքայաժայել, բոլոր պատերը յախապակիրով զարդարուած խիտ կոկիկ եկեղեցի մը, յանուն սրբոյ Թեոդորոսի, ի յիշատակ եղբոր իւրոյ Թորոսի, որ Եգիպտացոց դէմ մղուած պատե-րազմին մէջ նահատակուեցաւ 1266 թուականին, եւ իւր մարմինը փոխարինելով ամփոփեցին այս եկեղեցւոյ Տիւսիսային անկիւնը։ Սոյն եկեղեցին կը յիշէ նաեւ Հաննէ պատմագիրը, սակայն քանի մը սխալներով։ Ինչպէս փորձակ 21ԼԹ թուականին կը դնէ ՊԼԵ, եւ ելք-յը բառին տեղ ուրիշ բառը կը դնէ, բռնելով «ի յիշատակ որդւոյ իւրոյ Թորոսի, Եանուս Լեւոն Գ.՝ ձեռագիր, պատմաբանը ընտիր Աւետարան մ'եւս պահուած կայ Սուրբ Թակովեանց վանուց մէջ, որ կը կրէ 1272 թուա-կանը, նուիրուած Անիք վանուց միաբաններէն առ Լեւոն Գ.։

Սուրբ որդին եւ յաջորդն Հէթում Բ. եւս ոչ նաւաղ յիշատակներ ունեցած է յերուսաղէմ, յորոց ամենք մինչեւ ցարդ պահուած կան մեզ սեփական։

1302 թուականին Թաթարաց Ղազան խանի հետ Հէթում Բ. իւր բանակովը կը յարձակի Եգիպտոսի սուլթանին վրայ եւ յաղթելով Դա-մասկոսի մօտերը, Թաթարաց հետ միասին կ'եր-թայ Երուսաղէմ, եւ անդ 15 օրուս չափ մնալով՝ պատարաւներ բնել եւ շէքերը շինել կու տայ, եւ հաւանական է որ Հէթում Բ. Երուսաղէմ եղած ատեն շինել տուած է այն երկու սեղանները, որք իւր անուան կը վերագրուին. ասոնցմէ մին՝ ի Տաճարին Ս. Ատուռածածին, սուրբ Վուսի գերեզ-մանին անմիջապէս կից տաւակողովը շէքորտէն կանգնուած է, եւ մինչեւ ցարդ Ս. Խորհրդագի Աւ-րարբանան մասը սորա վրայ կը կառարկէր. իսկ Ս. Պատարաւը կը մատուցանենք Ս. Կուսի հրա-շափի շէքմին վրայ։ Նաեւ ըստ Հաննէ պատմագրի՝ Հէթում Բ. ի յիշատակն է Ս. Երուսթեան տա-ճարին մէջ, Բրիտանի սուրբ գերեզմանին մօտի կողմը դառնուած սեղանը, որ յետ ժամանակաց Հայերոյ տուած ենը խափաներու, փոխարէն առնե-լով՝ եկեղեցի մը յնդիպտու. բայց այդպիսի եկե-ղեցի մը չենք ունեցած յեգիպտոս, եւ ոչ ալ յիշա-տակութիւնը կայ։

Հէթում Բ. միշտ սիրով վանքերու, միշտ փա-փաքող կրօնաւորական հեղ եւ խնամք հինաց, երբ կու գայ Երուսաղէմ, կ'երեւի չ'ուզեր իւր Թրիշին շարժարանք վայրերն արքայական գայի-

տնով եւ փառքով շրջիլ, ուստի իւր արքունական ընտիր, նուրբ, թանկագին գաւապանը կը նուիրէ տեղւոյն Հայոց Մեծ-Վանքին, սուրբ Թակովեանց Մենաստանին, ուր պահուած կայ այդ անգին գաւապանը՝ Իբրու պաշտօնի յիշատակ, այս գաւա-պանը վեր. Հայր Անդրեան ալ կը յիշէ ի գիրս «Հայ-Վնեան», յէջն 89։

Լեւոն Գ., յաջորդ Հէթում Բ. ի, որդի Թու-րոսի՝ եղբոր Հէթմոյ, մի միայն յիշատակ մ'ունի, այն է ձեռագիր Եպիստանու մը, որոյ վրայ յի-շատակարան մը կայ, յայտնող թէ Լեւոն Գ. Բե-րեքի Ս. Գեորգի եկեղեցւոյն (այժմ չկայ) կը նուիրէ սոյն Եպիստանուըը (24Բ. 1320.)։

Անիէ ետեւ բաւական երկար ժամանակ-ներ Ռուբինեանք բոլորովն զբաղած ենք ըրին վէճերով եւ արտաքին կռիւներով, հազեւ ժա-մանակ կ'ունենան իրենք զիրենք պաշտպանել այլասեւ եւ այլակրօն թշնամեաց դէմ, որք տեւ-նելով՝ կիլիկիեանք երկպառակութիւնը, տկարու-թիւնը, անընդհատ կը յարձակին, կ'անեղին, կը քանդէին, կը կործանէին եւ ի վերջոյ Եգիպ-տոսի Մելիք-էյ-Աշաֆ Հաբան սուլթանը յար-ձակելով տակն ու վրայ ըրաւ ամբողջ կիլիկիան, եւ Լեւոն Չ. գերի առաւեցաւ Եգիպտոս 1375ին. իւր հետ էին նաեւ Մարմաթ թագուհին, դուստրն Բիննա եւ փեսան Հաշան։ Եւտ եօթնամեայ գերութեան, ազատելով՝ ուղղակի գնաց Երուսա-ղէմ հանդերձ ընտանեօք եւ Ս. Տեղիս իւր ա-զատութեան համար գահալծիւն մատուցանելէն ետեւ, մեկնեցաւ Եւրոպա, իսկ իրենց փափաքով Երուսաղէմ մնաց Մարմաթ թագուհին եւ Բիննա դուստրը, (Չ. Մ. 2ամէան, Գ. հատոր 363,) ուր եւ մեռնելով 1405 թուականին, թողուե-ցան Սուրբ Թակովեայ տաճարին մի սեան ներքեւ, ըստ վկայութեան ուրումն Մարտիրոս վարդապետի։ (Ատուածատուր Եպիսկոպոսի Երուսաղէմի պատմ. 214.)

Ահա այսպէս են մեր ունեցած տեղեկու-թիւններն ի մասին յիշատակաց Ռուբինեանց յե-րուսաղէմ եւ ի շրջակայս։ 2մուռննք նաեւ բռնէ՝ թէ Բերեքի մէջ եւ շրջակայքը պեղմանց միջոյնի գտնուած են եւ կը գտնուին Հէթում Բ. ի շատ զբաներ. այդ զբաններէն շատերը չենք գտնով արարացի Գելլահը կը ծախէր Երուսաղէմ բերելով։

ԳԵՏՐՈՍ ՍԱՐԳՍԻԱԳ ՍԱՐԴՍԵՆՍ

ՄԵԼԵՐԱՄԵԼԵՐ

ՆՈՐ ՀՐԵՏՈՐԱԿԱՌԹԻՆԵՐ

16. ՏԱՂԱՌԱՐՆԸ ՏՕՐ. Ն. — Մարտիարանուծին։ 4. Պոլս, Ն. Կ. Պէրպէտեան, 1898. 8⁰ ԺԱ+144 էջ։ 10 դր. [Կնիզորդնատնոն] Զարդաբան Գրատուն, 4. Պոլ. Զազմագծըլը, 60.]
17. ՀՈՄՆԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆԱԳՐՈՒԹԻՆՆ ԴԱՐԱՐ ԴԱՍՈՒ ԿԱ-թուրիկ հայ Գաւարակութեան։ 4. Պոլ. 1897. 120 8 էջ։

¹ Հաննէ պատմագիր էջ 240. Հ. Մ. 2ամէան Գ. հատոր 269։